

Ноянов Е.Н.
**Ежелгі ғұндардың
мемлекеттілігі мәселесінің
тарихнамасы**

Орталық Азия аумағын мекендеген ежелгі ғұн тайпалары тарихының зерттеле бастауы XIX ғасырдан бастау алады. Автор аталған тақырып отандық тарихшылардың еңбектерінде аз зерттелгендігін ескере отырып, Ресей империясы, артынан Кеңестік дәуірдегі шығыстанушы, тарихшы ғалымдардың еңбектеріне тоқталып өтеді. Мақалада автор ресейлік, кеңестік ғалымдардың еңбектерін жүйелі түрде қарастыра отырып, ондағы мемлекеттілік мәселесі туралы пікірлерге тоқталып өтеді. Кеңестік тарихшылардың еңбектеріндегі мемлекеттілік мәселесіне таптық көзқарас тұрғысынан қаралғандығын, көшпелілерде мемлекет болмады деген пікірді ұстанғандығын атап көрсетеді. Мақалада еңбектер хронологиялық ретпен, жарияланған уақыты бойынша талданған. Қарастырып отырған мақалада көшпелілердің тарихына объективті баға берген авторлар қатарында Н.Н. Крадин, С.Г. Кляшторный, Р.Н. Безертиновтердің еңбектері атап көрсетілді. Ғұн мәселесін зерттеушілер қатарында археолог-ғалымдардың еңбектері аталады.

Түйін сөздер: ғұндар, көшпелілер, мемлекеттілік, еңбектері, монография, археологиялық экспедиция, көзқарастар.

Noyanov E.N.
**The historiography of studying
the problem of statehood of
ancient Huns**

The study of the history of ancient Hun tribes who settled in the territory of Central Asia, starting from nineteenth century. The author notes that this issue is not sufficiently reflected in the works of Russian historians, gives an analysis of the scientific works of Orientalists and historians of the Russian Empire and the Soviet state. In the article the author describes in detail the works of Russian and Soviet scientists, pay attention to their views on the issue of statehood. Analysis of studies of Soviet historians on the issue of statehood, has shown dominant in those years, the view on the absence of nomadic statehood. Feature works of historians in the article, given in chronological order. The article highlights researchers who gave an objective assessment of the history of the nomadic peoples, underlined works of N.N.Kradin, S.G.Klyashtorniy, R.N. Bezertinov. Among the studies of the history of Huns distinguished works of archaeologists.

Key words: Huns, nomadic statehood, proceedings, monographs, archaeological expedition, views.

Ноянов Е.Н.
**Историография изучения
проблемы государственности
древних гуннов**

Изучение истории древних гунских племен, обосновавшихся на территории Центральной Азии, берет свое начало в XIX веке. Автор отмечает, что данная проблема не достаточно отражена в работах отечественных историков, дает анализ научным трудам востоковедов и историков Российской империи и Советского государства. В статье автор достаточно подробно характеризует труды русских и советских ученых, обращает внимание на их взгляды по проблеме государственности. Анализ исследований советских историков по проблеме государственности показал доминирующую в те годы точку зрения об отсутствии у кочевых племен государственности. Характеристика трудов историков в статье дана по хронологическому принципу. В статье отмечены исследователи, которые дали объективную оценку истории кочевых народов, Н.Н.Крадина, С.Г.Кляшторного, Р.Н. Безертинова. Среди исследований по истории гуннов выделяются и труды ученых-археологов.

Ключевые слова: гунны, кочевники, государственность, труды, монография, археологическая экспедиция, взгляды.

**ЕЖЕЛГІ ҒҰНДАРДЫҢ
МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ
МӘСЕЛЕСІНІҢ
ТАРИХНАМАСЫ**

Қазақ мемлекеттілігінің бастауында тұрған, б.з.б. III б.з. II ғасырларында Орталық Азияда орналасқан ғұн мемлекетінің тарихының зерттеле басталуы XVIII ғасырдан бастау алады. Батыс ғалымдарының ғұн мәселесіне қызығушылық туғызуы V ғасырда Атила бастаған ғұндардың Шығыс Еуропаға келуімен тығыз байланысты. XVIII-XIX ғасырлардағы ғұн мәселесін зерттеушілер негізінен ғұндардың шығу тегі және олардың батыс ғұндармен байланысы, сондай-ақ саяси тарихын зерттеуге көп көңіл бөлді. Ал ғұндардың қоғамдық құрылымы, әсіресе мемлекеттік мәселесі назардан тыс қалып отырды.

Кеңестік дәуірге дейін ғұндардың тарихы – Орталық Азияны мекендеген тайпалар қатарында айтылып, арнайы зерттеулер жазылған жоқ. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, көшпелілер тарихы арнайы зерттелмегенімен оларға қатысты археологиялық ескерткіштерде қазба жұмыстары жүргізіле бастады. XIX ғасырдан бастап зерттеле бастаған ғұн дәуіріне қатысты археологиялық ескерткіштерді Кеңестік және Ресейлік Теплоухов, Г.П. Сосновский, С.В. Киселев, А.П. Окладников, А.В. Давыдова, П.Б. Коновалов, С.С. Миняев, С.В. Даниловтар, Моңғолияның Доржсурэн, Х. Пэрлээ, Д. Цэвэндорж, Қытайдың Го Сусинь, Сюн Суньжуй, Жапонияның Эгами Намио, Като Симпей сияқты археологтары зерттеген. Бүгінгі күнге дейін аталған елдер аумағындағы белгілі болған 3500-дей обалардың 700-де қазба жұмыстары жүргізілген. Кеңес дәуірінде Бурятияның астанасы Улан-Уде маңынан табылған Иволгин қалашығын археолог Давыдова зерттеген. Ноин-ула обасына да қазба жұмыстары жүргізіліп, бірқатар тың мәліметтер алынды.

Алғаш, 1925 жылы қарастырылып отырған мәселеге қатысты археолог-ғалым П.К. Козловтың экспедициясы барысында Ноинула ескерткішіне жүргізген қазба жұмыстары негізінде жарық көрген еңбегі жарияланды. 1947-1952 жылдары А.П. Окладников басқарған КСРО ҒА ғалымдары мен Моңғолия ғалымдары бірлескен Солтүстік Бурятия-Моңғолияға жасаған археологиялық экспедициялары нәтижесінде бұрын қытай деректерінде айтылған мәліметтерді толықтыратын ғұндардың тұрмысы мен шаруашылығына, әскери өнері мен көрші халықтарымен этникалық, сауда және басқа да қатынастары жөнінде тың мәліметтер жинауға мүмкіндік туды. Кеңес дәуірінде көш-

пелілердің қоғамдық құрылымы кең түрде зерттеліп, тарихты маркстік-лениндік концепция бойынша таптық көзқарас негізінде кезеңдерге бөлуге сай «көшпелі феодализм» жайлы пікірталасқа ұласып жатты. 1930 жылдары кеңестік әдебиеттерде бес сатыдан тұратын формациялық кезеңдеу толықтай күшіне енді. Алғаш 1934 жылы археолог С.П. Толстов ғұндарда классикалық құлдық қоғам болды. Негізен «құлдар қолға түскен қытайлардан құрылып, егін шаруашылығымен айналысты» деген пікірді ұсынды. Ғұн мәселесін зерттеген келесі бір ғалым А.М. Бернштам болды. 1951 жылы шыққан А.Н. Бернштамның «Очерк истории гуннов» атты еңбегінде тарихқа таптық тұрғыдан қарау көзқарасы анық көрініп тұрды. Монографияның кіріспе бөлімінде ғұндардың шығу тегі мәселесі сөз болды. Жалпы XIX-XX ғасырдың басындағы көшпелілер тарихын зерттеген жекеленген ғалымдар Батыс және Шығыс ғұндардың шығу тегі екі бөлек деген пікір білдірді. Ал ғалымдардың негізгі бөлігі шығыс ғұндар батысқы жылжу арқылы Еуропаға жетті деген пікір білдірді. Осы мәселе аясында ғұндардың батысқы жылжу бағыты зерттеле бастады. Бернштамның өзіне дейінгі ғұн мәселесіне қалам тартқан зерттеушілердің еңбектерін саралай келіп, ғұндардың шығу тегі жайлы 4 бағытты ұсынады. Олар:

А) «Ғұндар монғол тектес болды» деген бағытты қолдаушылар қатарында П. Паллас, Н. Шмид, Н.Я. Бичурин, К. Нейман және т.б бар.

В) «Ғұндар түркі тілдес болды» деген ұстанымды Абель Ремюза, Ю. Клапрот, Ф. Мюллер, В.В. Радлов, Л.Н. Гумилев қолдады.

С) «Ғұндар фин угор тектес» деген көзқарас негізінен фин ғалымдары: М. Кастрен, Коскинен, П.К. Усларлар ұстанған.

Д) «Ғұндар славян тектес» ұстанымын XIX ғасырдағы Ресей зерттеушілері Д.И. Иловайский, Д. Венелин, А. Вельтмандар қолдаған [1, 27 б.].

Аталған еңбек екі тараудан тұрады. Автор бірінші тарауда Бурятия және Солтүстік Моңғолиядағы ғұндардың археологиялық ескерткіштеріне жүргізілген қазба жұмыстары негізінде оларда әлеуметтік теңсіздік болғанын, ғұн қоғамы бірнеше тапқа бөлінгенін атап көрсетті. Екінші тарауда, батыс ғұндар жайлы жаза отырып, Рим империясындағы құлдық қоғамның ыдырауына көшпелілердің жорықтарының тікелей әсер болғандығын айтады.

«Көшпелі қоғамда таптық қоғам болды» деген көзқарас қытай деректері бойынша білікті маман саналатын Е.И. Кычановтың еңбегінде

ерекше көзге түседі [2, 356 б.]. Оның концепциясы бойынша көшпелі мемлекет тек қана қорғану мен шабуылдау құралы болумен қатар, бекзадалар мен ауқатты топтың өздерінен кедей тұратын тайпаластарының үстінен билік етудің тетігі болған деп көрсетіледі.

Ғұн мәселесіне қалам тартқан келесі археолог – С.В. Киселев еді. Ол ғұндарда мемлекеттіліктің алғашқы формасы көрініс тапқанын атап көрсетіп, ішкі теңсіздіктің алғашқы көрінісі байқалатынын, «тонаушылық жорықтарда негізінен ру басылары мен шаньюлар байып отыратынын» жазады. Жалпы, 1950-1960 жылдары жазылған еңбектерде «ғұндар қоғамы алғашқы қауымдық құрылыстан «әскери демократиялық» жүйеге өту кезеңіндегі қоғам ретінде қарастырылады. Қазақстан археолог-ғалым А.К. Ақышев 1977 жылы Қазақ КСР тарихы (ежелден бүгінгі күнге дейін) оқулығында «ғұндар тайпалық қауымнан ерте таптық қоғамға өту сатысында қоғам» түрінде сипатталады [3, 258 б.]. 1960 жылдары жарық көрген М.И. Рижский мақалаларында ғұн қоғамы «мемлекеттік типтегі тайпалар бірлестігі» түрінде бағаланады [4, 342-353 бб.].

Ғұн қоғамын неғұрлым прогрессивті тұрғыдан бағалаған көпшілікке аса таныс емес ғалым Г.П. Сосновский еді. Ол өзінің Ұлы Отан соғысына дейін жазылған, алайда баспасөз бетінде жарық көрмеген ғұндар жайлы еңбегінде «Орталық Азиядағы мемлекеттің барлық белгілері көрініс тапқан бірінші көшпелі империя» деген пікір білдіреді [5, 23 б.].

1960 жылдардағы «жылымық» кезең тарихи зерттеулерге де өзінің ықпалын тигізді. Осы жылдарда көрнекті түркітанушы Л.Н. Гумилев өзінің «Хұндар» еңбегін жариялады. Ол өз еңбегінде «ғұн қоғамы «тайпалық бірлестік» емес, керісінше 24 рудан құралатын жеке тайпа, ру-басылары «тең адамдардың алдыңғы қатарында болды» деп көрсетті. Алтай өңірінде ғұн тайпаларына қатысты «Пазарық» қорғанын зерттеген археолог С.И. Руденко «ғұндарда «әскери демократиялық жүйе» болды» деген пікір білдіреді [6, 66-70 бб.].

1970 жылдары бірінші жартысында жарық көрген В.С. Таскин, А.В. Давыдовалар еңбектерінде ғұн қоғамы «ертемемлекеттік сипатта» болды деген пікір білдіріледі. В.С. Таскин қытай деректерін аударып отырып, өзінің еңбегінде ғұн мемлекетін «әлі таптық қоғамға жетпеген, әрі авторитетті билік орнамаған, ру-тайпалық белгісі анық көрінетін жүйе» ретінде сипаттай келе, ғұндардың шаруашылығы, империяның әкімшілік-саяси құрылымы, басқару жүйесі,

жайылымдық жер мен малға меншік түрлері туралы маңызды тұжырымдарын ұсынады. Ғұндар жайлы келесі бір пікір білдіруші А.М. Хазанов скифтер мен ғұндардағы мемлекеттік құрылымдары ұқсастығын көрсете келіп, «ерте мемлекеттік сипатта» болғанын айтады және аталған мемлекеттер көрші отырықшылықпен айналысатын халақтарға шабуыл жасау арқылы оларды салық төлеуге мәжбүрлейтінін» атап көрсетеді [5, 25 б.].

Кейінгі жылдары ғұндар жайлы жазып жүрген ғалымдардың арасында В.В. Трепавловты атап өтуге болады. Ол ғұндар мен басқа көшпелі тайпаларда «ерте мемлекеттік сипаттағы құрылым болғанымен келісе отырып, Орталық Азиядағы көшпелілер мемлекеттерінде ғұндардан бастап кейінгі көшпелілерде «мемлекеттік дәстүрдің» жалғастық табатындығын растайды.

Ежелгі көшпелі мемлекеттер жайлы пікірді жалғастыра отырып, А.И. Мартынов Оңтүстік Сібір мен Орталық Азиядағы көшпелілер (динлиндер, юечжилер, ғұндар) өздерінің дамуы барысында «жабайылықтан» өзіндік ерекшелігі бар «дала өркениетінің» негізін салушылар болды деген прогрессивті пікірін білдіреді. Ғұндар жайлы оң пікір білдірген ғалымдар арасында ерекше көзге түсетіні – көшпелілердің тарихын зерттеуші С.А. Плетнева. Ол ғұн мемлекеті «көшпеліліктен қалалыққа» бейімделген далалық феодализмнің көрінісі бола отырып, «өзінің дамыған жартылай отырықшы экономикасы, тұрақты әскері, қатал заңы, мемлекетте шенуіктердің ұрпақтан ұрпаққа берілетін иерархиялық жүйесі, жазуы мен біртұтас діни жүйесі бар» құрылымы бар дәстүрлі қоғам екендігін мойындайды [7, 85-87 бб.].

Көрнекті шығыстанушы, Қазақстанның ежелгі және ортағасырлар кезеңіне қатысты еңбектер жазып жүрген Санкт-Петербург ғалымы С.Г. Кляшторныйдың Т.И. Султановпен бірлесе жазған «Казахстан летопись трех тысячелетие» еңбегінде «ғұн мемлекеті, өзінің қоғамдық құрылымына сай, қатаң иерархиялық жүйеге негізделген құрылым болды» деп атай келіп, б.з.б. V-IV ғасырлардағы жундардың әскери демократиялық жүйесінен бастау алып, көрші тайпалық бірлестіктер мен қытай патшалықтарымен өмір мен өлім үшін күрес жүргізді. Мемлекеттің негізін салушы мен оның мұрагерлері «барлық садақ тарта алатын» халықтарға билік жүргізе отырып, «шымнан салынған үйлерде тұратын халықтардан» басым түсуді өзіне басты мақсат санады. Мұндай мемлекет бір орталыққа бағынған, әске-

ри-әкімшілік қаһидаға негізінде құралған империя түрінде ғана өмір сүре алатын еді» деп баға береді.

Көшпелі тайпаларға қатысты соңғы жылдары жазылған еңбектер қатарында Е.И. Кычановтың монографиясын атап өткен жөн. Ол «көшпелі мемлекеттердің» қалыптасуы мен дамуын скифтер мен ғұндардан бастай отырып, маньчжурларға дейін сипаттай отырып, «ғұндарда мемлекеттіліктің қалыптасуы ішкі дамудың нәтижесінде болды» деп оң баға береді.

Қазіргі кездегі посткөшпелі елдердің ғалымдары ішінде ғұн мәселесін терең зерттеп жүрген зерттеуші Н.Н. Крадин. оның Орталық Азияның көшпелілеріне арналған бірнеше монографиялары бар. Соның ішіндегі ең құндысы, әрі бүгінгі күнде ғұн мәселесіне арналған бірден-бір зерттеу жұмысы болып табылатын «Империя Хунну» еңбегі. Автор өз еңбегінде өзіне дейін ғұн мәселесіне қалам тартқан барлық ғылыми еңбектерге талдау жасай келіп «Хун мемлекеті Орталық Азиядағы бірінші көшпелі мемлекет болды» деген тоқтамға келеді.

Ғұндар жайлы шет елдерде жарық көрген еңбектер қатарында түркиялық ғалым Бахреддин Өгелдің екі кітаптан тұратын «Ұлы ғұндар мемлекеті» атты еңбекті атап ерекше атап өткен жөн [8, 29 б.]. Жапон ғалымы Нобуо Ямада хун қоғамын ішкі этникалық байланысы бар қуатты тайпа түрінде көрсетеді. Келесі бір ғұн қоғамы туралы пікір білдірген Т. Барфилд болды. «Көшпелілер үшін мемлекеттілік институты ішкі сұраныстан туған қажеттілік болмады. Мемлекеттілік – көшпелілерде көрші отырықшы өркениеттерге бейімделуінен туындаған [5, 29 б.].

Келесі бір Ресей ғалымы Р.Н.Безертинов «б.з.б. II ғасырында Солтүстік-Шығыс Азияда бір орталыққа бағынған екі мемлекет: Хань әулеті мемлекеті (Қытай) және Хун империясы орналасты» деп көрсете келіп, «Қытай сияқты алып мемлекетке қарсы тұру үшін көшпелілерде біріншіден, өзін-өзі қамтасыз ете алатын шаруашылығы, екіншіден – күшті әскері, үшіншіден халықты біріктіретін ортақ идеологиясы және біртұтас дүние танымы мен діні болу керек» болды деген көзқарас білдіреді [9, 4]. Ғұндарда осының барлығы болды. Үш жүз жылға созылған теке-тірес күрестің соңы «Аспан асты елі» пайдасына шешілгенін бәріміз тарихтан білеміз. Осы жерде соңғы он жылдықтарда Ресей тарихшылары Кеңестік дәуірден қалған көшпелілерді- «варварлар» қарау көзқарасынан бас тартып, Еуразия тарихында көшпелілердің алатын орнына оң баға беріп жатқанын көруге болады. Бұл

көзқарастың кең етек ала бастағанына бүгінгі Ресейдің геосаяси жағдайында Қиыр Шығыста орналасқан көршісі Қытайдың күш қуатының күн санап артып келе жатқанымен де байланысты болуы мүмкін.

Тәуелсіздік жылдары Қазақстан тарихшылары да Орталық Азияны ежелгі және ортағасырларда мекендеген көшпелі тайпалардың тарихын зерттеуге үлкен көңіл бөліп келеді. Бұған Кеңестік дәуірде тарихшылар тек қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген тайпаларды ғана өз мемлекетінің тарихымен байланыстыруы себеп болған сияқты. Ал шындығында қазақ халқын құраған тайпалардың көбі бастапқыда Орталық Азия аумағын мекендеп біртіндеп осы күнгі территорияға қоныс аударған. Мұндай этностардың қатында ғұндар, көне түркі тайпаларының, кейінгі керей, найман, қоңырат, жалайыр және т.б. тайпаларды атап өтуге болады.

Көшпелі тайпаларды зерттеуде этнолог Н.Э. Масановты атап өтуге болады. Ал «көшпелі өркениет» деген ұғымды алғаш қолдана бастаған Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышевтер болды. Ал археолог К.М. Байпаков «дала өркениеті мен өркениеттер» деген ұғымды пайдаланған дұрыс деген пікір білдіреді. Көшпелі қоғам мәселесін зерттеумен айналысып жүрген Ж. Артықбаев «Әлем тарихын зерттегенде, көбіне Шығыс пен Батыс мәселесі айтыла келіп, осы екі өркениетті байланыстырушы Ұлы дала мәселесі үнемі назардан тыс қалып отыратынын» атап көрсетеді [10,106 б.].

Бүгінгі күнде «көшпелілер – өркениетті бүлдірушілер» және «көшпелілер – өркениетті бай-

ланыстырушылар» деген қос көзқарас қатар қолданысқа ие болып келуде.

Отандық тарихшылардың еңбектерінде ғұндар тарихын зерттеу кенже қалып келе жатқан мәселелердің қатарынан табылады. Өйткені, ежелгі Ғұн мемлекеті қазіргі Қазақстан аумағынан тыс жерде орналасқандықтан, зерттеу объектісінен тыс қалып қалу үрдіске айналған. ҚР ҰҒА Ш. Уалиханов атындағы тарих және этнология институты дайындаған бес томдық Қазақстан тарихында аталған мәселені профессор К.Ақышев жазған [11,...]. Ғұндар тарихын зерттеуде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарихшы ғалымдары біршама үлес қосуда. Атап айтқанда, профессор Қ.Т. Жұмағұлов батыс ғұндар мәселесімен айналысып, бірқатар еңбектер жазды. Орталық Азияны мекендеген ғұн тайпалары мәселесі – қазақ халқының этникалық тарихын зерттеп жүрген профессор Т.О. Омарбековтің еңбектерінде, жекеленген мәселелер тарихшы Е.Н. Нояновтың ғылыми мақалаларында көрініс тауып жүр. 2013 жылы ҚР Мемлекеттік Хатшысының «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасына сай университетте ашылған, директоры профессор Т.О. Омарбеков болып табылатын «Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерделеудің Республикалық ғылыми-зерттеу орталығы» Еуразия даласын мекендеген ежелгі тайпалардан бастап, Кеңес дәуірінде көшпелі тайпалардың отырылықшылыққа көшуінен туындаған дағдарысқа дейінгі мәселелерді зерттеу қолға алынып отыр. Қарастырып отырған мәселеге қатысты тың көзқарастағы еңбектер жарық көреді деп күтілуде.

Әдебиеттер

- 1 Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951. – 228 с.
- 2 Кычанов Е.И. Очерки истории тангутского государства. – М., 1968. – 356 б.
- 3 Акишев К.А., Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: Искусство. 1978. – 285 с.
- 4 Рижский М.И. Гунны в Забайкалье // История Сибири. Т.1 / отв. ред. А.П. Окладников. – Л., 1968. – С. 342–353.
- 5 Крадин Н.Н., Империя Хунну, изд 2-ое. – М.: Лотос, 2001. – 312 с.
- 6 Руденко СИ. 1962. Культура хуннов и ноинулинские курганы. – М.; Л.: АН СССР. С. 66–70.
- 7 Плетнева С.А., Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – С. 85–87.
- 8 Бахредин Өгел. Ұлы ғұндар мемлекеті. 1-2 кітап. – Алматы, 1993.
- 9 Безертинов Р.Н. Китай и кочевой мир. – Казан, 2011.
- 10 Артықбаев Ж. Казахское общество: традиции и инновации. – Астана, 2003. – 106 с.
- 11 Қазақстан тарихы, 5 томдық. – Т.І. – Алматы, 1996.

References

- 1 Bernshtam A.N. Oчерk istorii gunnov. – L., 1951. – 228 s.
- 2 Kychanov E.I. Oчерki istorii tangutskogo gosudarstva. – M., 1968. – 356 b.
- 3 Akishev K.A., Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazahstana. – M.: Iskusstvo. 1978. – 285 s.
- 4 Rizhskij M.I. Gunny v Zabajkal'e // Istorija Sibiri. T.I / otv. red. A.P. Okladnikov. – L., 1968. – S. 342–353.
- 5 Kradin N.N., Imperija Hunnu, izd 2-oe. – M.: Lotos, 2001. – 312 s.
- 6 Rudenko S.I. 1962. Kul'tura hunnov i noinulinskie kurgany. – M.; L.: AN SSSR. S. 66–70.
- 7 Pletneva S.A., Kochevniki srednevekov'ja. Poiski istoricheskikh zakonomernostej. – M.: Nauka, 1982. – S. 85–87.
- 8 Bahreddin Əgel. Үлү ғұндар мемелекети. 1-2 kitap. – Almaty, 1993.
- 9 Bezertinov R.N. Kitaj i kochevoj mir. – Kazan, 2011.
- 10 Artykbaev Zh. Kazahskoe obshhestvo: tradicii i innovacii. – Astana, 2003. – 106 s.
- 11 Kazakstan tarihy, 5 tomдық. – T.I. – Almaty, 1996.